संस्कृतव्याकरणस्य प्रसारे जानकीनाथभट्टाचार्यशास्त्रीमहोदयस्य अवदानम्

डॉ. प्रतिमभट्टाचार्यः

सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, सुकुमारसेनगुप्तमहाविद्यालयः

केशपुरम्, पश्चिममेदिनीपुरम्, पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

प्राचीनकालादारभ्य अस्माकं बङ्गदेशः संस्कृतभाषामवलम्ब्य शास्त्रचर्चायाः साहित्यचर्चायाः च पीठस्थानरूपेण स्वीकृतः। बङ्गदेशीयाः विविधशास्त्रज्ञाः पण्डिताः अध्यापकाश्च ग्रन्थरचनामाध्यमेन आत्मनः ज्ञानगरिमाणं प्रकाशितवन्तः। एतेषां विदग्धानां पण्डितानां मध्ये जानाकीनाथभट्टाचार्यशास्त्रिमहोदयस्य नाम विशेषरूपेण स्मरणीयम्। अविभक्तबङ्गदेशस्य फरिदपुरजिलान्तर्गते धानुकाग्रामे १८८७-ख्रीष्टीये वर्षे जानकीनाथमहोदयस्य पुण्याविर्भावोऽभवत्। वंशपरम्परया तस्य पूर्वजाः संस्कृतशास्त्रचर्चां कृतवन्तः। मेधावी जानकीनाथोऽपि शैशवे पितुः भ्रातुः च सकाशात् संस्कृतमधीतवान्। यौवने भारताटने स रतोऽभवत्। तत्र वाराणस्यां प्रसिद्धपण्डितानां स्नेहानुकूल्ये तस्य संस्कृतसाधना परिपक्वा जाता। सिंहलप्रदेशमपि गत्वा स तत्र संस्कृताध्ययनं कृतवान्। बङ्गप्रदेशे विहारप्रदेशे च विविधविद्यालयेषु शिक्षकरूपेण तस्य कर्मजीवनमतिवाहितम्। कलिकातायां 'संस्कृतसाहित्यपरिषत्' इति प्रतिष्ठानस्य स्थापनार्थं तस्य प्रभूतमवदानं स्वीकृतम्। १९६८-ख्रीष्टीये वर्षे संस्कृतसाधनायां जानकीनाथमहोदयस्य असामान्यं कृतित्वं राष्ट्रीयपुरस्कारेण विभूषितमभवत्। पराधीनभारतवर्षे आङ्गलभाषायाः प्रसारकार्येषु समकालीनशासकाः यत्नवन्तः आसन्। विद्यालयशिक्षा उच्चतरशिक्षा च तदा प्राधान्येन आङ्गलमाध्यमेन अभवत्। भारतवर्षस्य सनातनी भाषा संस्कृतं भवत्येव। परन्तु व्रिटिशशासने अस्याः भाषायाः मर्यादा सर्वदा न स्वीकृता। विशेषतः विविधव्याकरणगतवैचित्र्यात् विदेशिनां कृते संस्कृतभाषा दुरूहा एव प्रतिभाति स्म। स्वाधीनतोत्तरकालेऽपि बङ्गदेशे शिक्षाप्रतिष्ठानेषु आङ्गलभाषामाध्यमेन एव संस्कृतशिक्षादानं प्रचलितमासीत्। सापि पद्धतिः बङ्गभाषाभाषिणां कृते कष्टसाध्या एव आसीत्। अस्याः समस्यायाः समाधानकल्पे पण्डितशिरोमणिना जानकीनाथेन "Helps to the Study of Sanskrit" इति ग्रन्थः रचितः। अस्मिन् ग्रन्थे संस्कृतव्याकरणस्य विविधाः नियमाः आङ्गलभाषायां बङ्गभाषायां च सरलतया लौकिकोदाहरणैः सह व्याख्याताः। पाणिनीयव्याकरणशाखा अत्र प्राधान्येन अनुसृता। वोपदेवरचितस्य मुग्धबोधव्याकरणस्य प्रभावोऽपि अस्मिन् ग्रन्थे परिदृश्यते। छात्राणां बोधसौकर्यविधानार्थं रचितोऽयं ग्रन्थः अद्यावधि विश्ववन्दितो वर्तते।

कुञ्चीशब्दाः

बङ्गदेशे संस्कृतचर्चा, संस्कृतव्याकरणम्, जानकीनाथभट्टाचार्यशास्त्री, Helps to the Study of Sanskrit, आङ्गलभाषायां संस्कृतव्याकरणशिक्षा।

भूमिका

प्राचीनकालादारभ्य अस्माकं बङ्गदेशः संस्कृतभाषामवलम्ब्य शास्त्रचर्चायाः साहित्यचर्चायाः च पीठस्थानरूपेण स्वीकृतः। बङ्गदेशीयाः विविधशास्त्रज्ञाः पण्डिताः अध्यापकाश्च वेदपुराणदर्शन-व्याकरणसाहित्यादीन् विविधान् विषयान् आश्रित्य ग्रन्थरचनामाध्यमेन आत्मनः ज्ञानगरिमाणं प्रकाशितवन्तः। एतेषां विदग्धानां पण्डितानां मध्ये जानाकीनाथभट्टाचार्यशास्त्रि-महोदयस्य नाम विशेषरूपेण स्मरणीयम्।

जानकीनाथस्य परिचयः छात्रजीवनं च

अविभक्तबङ्गदेशस्य फरिदपुरजिलान्तर्गते धानुकाग्रामे १८८७-ख्रीष्टीये वर्षे जानकीनाथमहोदयस्य पुण्याविर्भावोऽभवत्। अधुना फरिदपुरजिला बाङ्गलादेशे अन्तर्भुक्ता। वंशपरम्परया जानकीनाथस्य पूर्वजाः संस्कृतशास्त्रचर्चां कृतवन्तः। तस्य पिता ईश्वरचन्द्रभट्टाचार्यः विविधसंस्कृतशास्त्रेषु सुपण्डितः आसीत्। विशेषतः व्याकरणशास्त्रे अतुलनीयदक्षतावशतः स “विद्यारत्नम्” इत्युपाधिना भूषितोऽभवत्। जानकीनाथस्य ज्येष्ठभ्राता द्वारकानाथभट्टाचार्योऽपि संस्कृतपण्डितसमाजे समादृत आसीत्। न्यायशास्त्रे तस्य पाण्डित्यं सुविदितमासीत्। मेधावी जानकीनाथोऽपि शैशवे पितुः भ्रातुः च सकाशात् संस्कृतमधीतवान्। कर्मसूत्रे तस्य पिता इदानीन्तने पाकिस्तानस्थिते लाहोरप्रदेशे कियत्कालमतिवाहितवान्। तत्र जानकीनाथः राष्ट्रीयविद्यालयात् प्रवेशिकापरीक्षां साफल्येन सह उत्तीर्णोऽभवत्। यौवने भारताटने स रतोऽभवत्। तत्र वाराणस्यां प्रसिद्धपण्डितानां स्नेहानुकूल्ये तस्य संस्कृतसाधना परिपक्वा जाता। वाराणस्यां वामाचरणन्यायाचार्यः, गोपिनाथकविराजः, कैलाशशिरोमणिः, चन्द्रकिशोरतर्कतीर्थः इत्यादयः तस्य आचार्याः आसन्। सिंहलप्रदेशमपि गत्वा स तत्र संस्कृताध्ययनं कृतवान्।

जानकीनाथस्य कर्मजीवनम्

बङ्गप्रदेशे विहारप्रदेशे च विविधविद्यालयेषु शिक्षकरूपेण जानकीनाथस्य कर्मजीवनमतिवाहितम्। विद्यानुरागी जानकीनाथः कलिकातायां श्यामबाजार इति स्थाने विद्यमानस्य ‘सरस्वती इन्स्टिटिउशन्’ (Saraswati Institution) इत्याख्यस्य विद्यालयस्य स्थापकानामन्यतमः आसीत्। अधुना स विद्यालयः “शैलेन्द्रसरकारविद्यालय”रूपेण प्रसिद्धः। कलिकातायां ‘संस्कृतसाहित्यपरिषत्’ इति प्रतिष्ठानस्य स्थापनार्थं तस्य प्रभूतमवदानं स्वीकृतम्। कलिकातायां शोभाबाजारस्थितं तस्य गृहं समसामयिकानां संस्कृतानुरागिणां पण्डितानां छात्राणां च कृते पुण्यस्थलमिव

परिगणितं भवति। १९६८-ख्रीष्टीये वर्षे संस्कृतसाधनायाः जानकीनाथमहोदयस्य असामान्यं कृतित्वं राष्ट्रीयपुरस्कारेण विभूषितमभवत्। १९७१ ख्रीष्टीये वर्षे संस्कृतभारत्याः आत्मजस्यास्य तिरोभावोऽभवत्।

"Helps to the Study of Sanskrit" इति ग्रन्थरचनायाः पटभूमिका

पराधीनभारतवर्षे आङ्गलभाषायाः प्रसारकार्येषु समकालीनशासकाः यत्नवन्तः आसन्। विद्यालयशिक्षा उच्चतरशिक्षा च तदा प्राधान्येन आङ्गलमाध्यमेन अभवत्। भारतवर्षस्य सनातनी भाषा संस्कृतं भवत्येव। परन्तु ब्रिटिशशासने अस्याः भाषायाः मर्यादा न तु सर्वदा स्वीकृता। विशेषतः विविधव्याकरणगतवैचित्र्यात् विदेशिनां कृते संस्कृतभाषा दुरूहा एव प्रतिभाति स्म। स्वाधीनतोत्तरकालेऽपि बङ्गदेशे शिक्षाप्रतिष्ठानेषु आङ्गलभाषामाध्यमेन एव संस्कृतशिक्षादानं प्रचलितमासीत्। सापि पद्धतिः बङ्गभाषाभाषिणां कृते कष्टसाध्या एव वर्तते स्म। अस्याः समस्यायाः समाधानार्थं पण्डितशिरोमणिना जानकीनाथेन "Helps to the Study of Sanskrit" इति ग्रन्थः रचितः। अस्मिन् ग्रन्थे संस्कृतव्याकरणस्य विविधाः नियमाः आङ्गलभाषायां बङ्गभाषायां च सरलतया लौकिकोदाहरणैः सह व्याख्याताः।

ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यानि विषयसूची च

"Helps to the Study of Sanskrit" इति ग्रन्थस्य प्रारम्भिकांशे ग्रन्थकारः पुस्तकस्यास्य वैशिष्ट्यानि कथितवान्। तत्र उल्लेखनीयानि वैशिष्ट्यानि यथा-

क) व्याकरणशिक्षायाः प्रधाना उपयोगिता भाषाप्रयोगे कुशलतार्जनमेव। तदर्थं ग्रन्थे यथासाध्यमनुशीलनीभागः संयोजितः।

ख) पाठार्थिनां सौकर्यसाधनार्थं धातूनां व्यवहारप्रदर्शनकाले तेषां वर्णानुक्रमिकविन्यासः अनुसृतः।

ग) विविधेभ्यः धर्मार्थनीतिशास्त्रेभ्यः काव्यनाटकेभ्यः च वैयाकरणप्रयोगाणाम् उदाहरणानि संगृहीतानि।

घ) संस्कृतसाहित्येषु प्रचलितानां प्रवादवाक्यानां सूक्तीनां च आङ्गलभाषानुवादः अत्र प्रदर्शितः।

ङ) आङ्गलभाषायां प्रचलितक्रियापदानां वर्णानुक्रमिकविन्यासं कृत्वा संस्कृतभाषायां तेषामर्थप्रकाशकानां धातूनां तालिका अत्र विधृता।

च) अनेकानामाङ्गलशब्दानां संस्कृतप्रतिशब्दाः अत्र तालिकारूपेण उपस्थापिताः।

छ) छात्राणामाशुबोधनाय संहिताकार्यं न सर्वत्र सम्पादितम्। किञ्च संहितायां नित्यविधिरपि न सर्वदा अनुसृतः ग्रन्थकारेण। यथा- "अधि-शी-स्थासाम् अधिकरणम्"।

ग्रन्थस्यास्य आङ्गलभाषायां रचिता विषयसूची छात्राणां सुखबोधाय अतीव यत्नसहकारेण परिकल्पिता। "Introductory Rules"-इत्याख्ये प्रथमे आलोचनांशे आङ्गलभाषातः संस्कृतभाषानुवादस्य मौलिकनियमाः वर्णिताः। अतः परं क्रमेण विशेष्यविशेषणविवेचनम्, पुरुषवचनलिङ्ग-

निर्धारणम्, कारकविभक्तिनिर्णयः, सर्वनामपरिचयः, तिङन्तप्रकरणम्, वाच्यपरिवर्तनम्, प्रत्ययप्रयोगः, उपसर्गव्यवहारः, अव्ययविचारः, परस्मैपदात्मनेपदविधानम्, सन्नन्तयङन्तनामधातूनां परिचयः, स्त्रीप्रत्ययपरिचयः, समासप्रकरणम्, तद्धितप्रकरणम् इत्यादयः विषयाः आलोचिताः। ग्रन्थस्य अवशिष्टांशे आङ्गलभाषातः बङ्गभाषातश्च संस्कृतभाषायामनुवादकार्यस्य विविधानि प्रायोगिककौशलानि उद्घाटितानि।

जानकीनाथस्य व्याकरणशिक्षापद्धतिः

ग्रन्थस्य प्रारम्भे जानकीनाथेन स्पष्टीकृतं यत् विद्यालयशिक्षायामुच्चशिक्षायां च पाणिनिव्याकरणस्य प्राधान्यं सर्वजनविदितम्। अतः पाणिनीयव्याकरणशाखा अत्र प्राधान्येन अनुसृता। अनेकानां पाणिनीयसूत्राणां सरलव्याख्या ग्रन्थकारेण प्रसङ्गक्रमेण प्रदत्ता। अपि च ग्रन्थे अनेकस्थानेषु जटिलानां पाणिनीयसूत्राणां सरलीकृतरूपाणि दृश्यन्ते। यथा- कारकाणां संज्ञानिर्धारणविषये “क्रियासम्पादकः कर्त्ता”, “क्रिययाक्रान्तं कर्म”, “यस्मै दानं सम्प्रदानम्”, “यतो विश्लेषोऽपादानम्” इत्यादीनि सूत्राणि ग्रन्थे सन्निविष्टानि। ग्रन्थे अन्यानि उल्लेखयोग्यानि अपाणिनीयसूत्राणि यथा- “अधि-शी-स्थासाम् अधिकरणम्”, “अभिनिविशो विभाषा”, “विभाषा दिवः करणम्”, “सहार्थैः”, “हेतुरुत्पत्तेः”, “आविर्भवन-भूर्भुवः”, “ऋद्ध्यञ्जनाभ्यां ण्यत्”, “अदन्ताद् आप्” इत्यादीनि।

वोपदेवरचितस्य मुग्धबोधव्याकरणस्य प्रभावोऽपि अस्मिन् ग्रन्थे परिदृश्यते। मुग्धवोधव्याकरणे विधृतानि सूत्राण्यपि ग्रन्थकारेण अत्र सन्निविष्टानि। यथा- “यावत् पूर्वाभ्यां भाव्ये”[1], “संप्रतेरस्मृतौ”[2], “प्रोपादारम्भे”[3] इत्यादीनि।

अनुशीलनीपरिकल्पनायां जानकीनाथस्य स्वकीयता सम्यक् परिस्फुटा। ग्रन्थे अधीतविषयेषु छात्राणां व्यवहारिकज्ञान-सम्पादनाय विषयाध्यापनायाः अन्तिमभागे विषयोपयोगिनी अनुशीलनी अन्तर्भुक्ता। तत्र विषयानुगप्रश्नानुशीलनम्, अनुवादकार्यम् अशुद्धिसंशोधनं च करणीयरूपेण व्यवस्थापितम्। सर्वत्र प्रदत्तोत्तरस्य कारणमपि उल्लेखनीयमिति निर्देशः ग्रन्थकारेण कृतः। अनया पद्धत्या पाठार्थिनां विषयावबोधनं संशयनिरसनं च भवत्येव।

उदाहरणरूपेण शिष्टप्रयोगाणां व्यवहारः जानकीनाथस्य व्याकरणशिक्षायाः विशेषवैशिष्ट्यं वर्तते। प्रसिद्धेषु काव्यनाटकादिषु तेन शब्दानुशासननियमानामुदाहरणं संगृहीतम्। यथा- कालिदासकृतात् मेघदूतमिति काव्यात् अजहल्लिङ्गपदस्य उदाहरणं प्रदर्शितम्- “सन्तप्तानां त्वमसि शरणम्”[4]। अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाटकात् कुलशब्दयोगात् एकवचनप्रयोगस्य दृष्टान्तो

[1] मुग्धवोधव्याकरणम्, सूत्रसंख्या- ९३६

[2] तदेव, सूत्रसंख्या- ८९९

[3] तदेव, सूत्रसंख्या- ८९५

[4] मेघदूतम्, पूर्वमेघः, श्लोकसंख्या- ७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

गृहीतो यथा- “छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यसतु”[5]। भारविकृतात् किरातार्जुनीयमिति महाकाव्यात् अभितः इति शब्दयोगात् द्वितीयाविभक्तेः प्रयोगस्य उदाहरणं प्रदत्तम्। यथा- “माहेन्द्रं नगमभितः”[6]। माघरचितात् शिशुपालवधमिति महाकाव्यात् पुराशब्दयोगेन भविष्यकाले लट्लकारस्य प्रयोगो दर्शितो यथा- “संधत्स्व पुरा न नश्यसि”[7]। शिष्टप्रयोगाणां व्याकरणशास्त्रानुगया व्याख्यया शिक्षार्थिनां तत्तद्काव्यनाटकादिविषये ज्ञानविवर्धनं च भवत्येव।

“Helps to the Study of Sanskrit” इति ग्रन्थस्य भाषातात्त्विकगुरुत्वम्

“Helps to the Study of Sanskrit” इति ग्रन्थस्य तुलनामूलकभाषातत्त्वस्य चर्चायां प्रभूतावदानं वर्तते। आङ्गलभाषातः संस्कृतभाषायामनुवाद-कार्यसाधनार्थं संस्कृतभाषातः आङ्गलभाषायामनुवादकार्यसाधनार्थं च अस्मिन् ग्रन्थे बहुविधाः निर्देशिकाः विद्यन्ते। तत्र उभयोः भाषयोः व्याकरणशास्त्रस्य तुलनापि कृता ग्रन्थकारेण। ग्रन्थस्य परिशिष्टांशेऽपि उभयोः भाषयोः वाग्धाराव्यवहारविषये, धातुरूपादर्शविषये शब्दप्रयोगविषये च तुलनात्मिका समीक्षा सम्पादिता। अतः ग्रन्थोऽयं भाषाद्वयस्य तुलनात्मकभाषातत्त्वचर्चायां सोपानस्वरूपः।

[5] अभिज्ञानशकुन्तलम्, २.६.

[6] किरातार्जुनीयम्, ७.२०

[7] शिशुपालवधम्, १६.५६.

छात्राणां कृते ग्रन्थस्यास्य उपयोगिता

बङ्गभाषाभाषिणां छात्राणां कृते ग्रन्थोऽयमतीव उपकारी वर्तते। सरलबङ्गभाषायां जटिलानां व्याकरणसूत्राणां नियमानां च सोदाहरणं व्याख्या अत्रोपलब्धा। बङ्गभाषाभाषिणां शिक्षार्थिनाम् आशुबोधाय ग्रन्थकारेण संस्कृतभाषालेखनमाध्यमरूपेण देवनागरीलिपिं विहाय अस्मिन् ग्रन्थे बङ्गलिप्याः व्यवहारः कृतः। ग्रन्थस्य पादटीकासु (Foot-notes) मूलविषयाश्रिताः विविधाः सन्दर्भाः उपस्थापिताः[8]। अपि च ग्रन्थे छात्राणां सुविधार्थं स्थाने स्थाने N.B. (Nota Bene) इति निर्देशमाध्यमेन विशेषरूपेण स्मर्तव्यविषयाः उल्लिखिताः वर्तन्ते[9]। अनया छात्रोपयोगितया ग्रन्थोऽयं अधुनापि विद्यालयेषु पाठ्यपुस्तकरूपेण सादरं गृहीतो भवति।

उपसंहारः

“Helps to the Study of Sanskrit” इति ग्रन्थस्य “विज्ञापनम्” इत्याख्ये सूचनांशे ग्रन्थकारेण ग्रन्थरचनायाः उद्देश्यरूपेण सरलपद्धत्या संस्कृतव्याकरणशास्त्रोपपादनं, संस्कृतभाषया वाक्यरचनायाः दक्षतार्जनमनुवादशिक्षणं च उल्लिखितम्[10]।

[8] तत्रोदाहरणं यथा- “কামুক শব্দের প্রয়োগে ষষ্ঠী বিভক্তি হয়। যথা, ধনস্য কামুকঃ”+ Helps to the Study of Sanskrit, pg-51.

[9] तत्रोदाहरणं यथा- “Optative Sentence গুলিকে আশীর্লিঙ্ দিয়া অনুবাদ করিতে হয়। লোট্ দিয়াও এইরূপ sentence সকল অনুবাদ করা যায়।” -Helps to the Study of Sanskrit, pg-82.

[10] विज्ञापनांशे उक्तं यत्- “ইংরাজী-ভাষা হইতে সংস্কৃত-ভাষায় অনুবাদ, সংস্কৃত-ভাষায় বাক্যরচনা ও সংস্কৃত ব্যাকরণ সহজে শিখাইবার অভিপ্রায়ে কতিপয় প্রবীণ অধ্যাপক ও সংস্কৃতানুরাগী বন্ধুর অনুরোধে সম্পূর্ণ অভিনব প্রণালীতে এই

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

ग्रन्थरचनायाः उद्देश्यमिदं तु सर्वथा सफलं सञ्जातम्। जानकीनाथः स्वयमवदत् यत् बङ्गदेशे आसामप्रदेशे च ग्रन्थस्यास्य मौलिकत्वमभिनवत्वं च अध्यापकैः प्रशंसितमभवत्[11]। वस्तुतस्तु छात्राणां बोधसौकर्यविधानार्थं रचितोऽयं ग्रन्थः ग्रन्थकारस्य अतुलनीयशास्त्रज्ञानस्य परिचयमात्मकलेवरे निधाय अद्यावधि विश्ववन्दितो वर्तते।

ଓଃଃ

सहायकग्रन्थसूची

- भट्टाचार्यः, जानकीनाथः। (२००३)। Helps to the Study of Sanskrit (हेल्पस् टु दि स्टाडि अफ् स्यान्स्क्रिट्)। कलिकाता : संस्कृत वुक् डिपो।
- पाणिनिः। (१९७७)। अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (नारायणमिश्ररचिता ‘आभा’ टीका सहिता)। वाराणसी : चौखाम्बा ओरियेण्टालिया।
- वोपदेवः। (१९८५)। मुग्धवोधव्याकरणम् (‘सुवोधिनी’ ‘प्रमोदजननी’ इति टीकाद्वययुक्ता)। ब्रह्मचारी, निरञ्जनस्वरूपः (सम्पा.)। कलिकाता : संस्कृत पुस्तक भाण्डार।

পুস্তকখানি লিখিত হইয়াছিল”+ Helps to the Study of Sanskrit, বিজ্ঞাপনাংশঃ।

[11] विज्ञापनांशे उक्तं यत्- “ভগবৎকৃপায় সমগ্র বঙ্গদেশে ও আসামের বহু গুণগ্রাহী অধ্যাপক এই পুস্তকে অবলম্বিত শিক্ষাদানপ্রণালীর নূতনত্ব ও কার্য্যকারিতার সম্যক্ উপলব্ধি করিয়াছেন”+ Helps to the Study of Sanskrit, বিজ্ঞাপনাংশঃ।